

Ferits de pesta: notes sobre aspectes sanitaris de la lluita contra les epidèmies a la Selva del Camp

Josep Barceló Prats
Universitat Rovira i Virgili
josep.barcelo@urv.cat

RESUM

La grandesa d'allò que és local no ho és tant en funció de ser un esdeveniment particular sinó com una manera de comprendre, a través dels trets idiosincràtics d'un territori, les transformacions històriques de més gran calat. En aquest sentit, aquest text pretén articular les estratègies locals per fer front a diferents crisis sanitàries, a partir de la revisió crítica del llibre de Mossèn Joan Pié i Faidella: *Annals inèdits de la vila de la Selva del Camp de Tarragona*, amb l'evolució i transformacions del dispositiu assistencial a fi i efecte d'entendre com es va desenvolupar, a Catalunya, la consciència de responsabilitat individual i comunitària en relació amb aquells col·lectius que, actualment, es denominen amb l'etiqueta de vulnerables.

PARAULES CLAU

La Selva del Camp, hospitals, pobresa, epidèmies, pesta

ABSTRACT

The importance of the locality can be gauged by the unique features of the area and its historical transformation and not by isolated events. For this reason, this text explores the local strategies used to deal with various health crises in the past analysing Joan Pie i Faidella's book: *Annals inèdits de la vila de la Selva del Camp de Tarragona*. The text also examines the transformation of the health system in order to understand how individual and community responsibility and awareness towards vulnerable people developed in Catalonia.

KEYWORDS

La Selva del Camp, Hospitals, Poverty, Epidemics, Pestilence

Conceptes que modelaren la creació dels primers establiments assistencials

Tradicionalment, l'hospital medieval ha estat presentat com una institució limitada a la pràctica de la caritat cristiana envers els pobres, malalts, pelegrins, desvalguts, orfes, etc., però no com un lloc de curació¹. D'aquesta manera, la paraula “hospital”² apareix més o menys al segle XII i s'associa amb l'acolliment, la beneficència o la bondat relacionada amb el concepte cristià de la caritat medieval. Aquest fet donarà lloc a un tipus de prendre cura “caritatiu”, i no tant curatiu³, que tindrà per objectiu cercar, per damunt de tot, una major eficiència social⁴.

Seguint aquesta filosofia, un dels primers llocs destinats a acollir els malalts pobres a la Selva del Camp, fou una casa construïda fora de la vila, és a dir, extramurs. Aquest establiment, que funcionava més com un alberg on aixoplugar-se que no pas com un dispensador d'assistència mèdica, rebia el nom de Casa dels Malalts, (*domus infirmorum*). Tanmateix, gràcies a Mossèn Joan Pié i Faidella, podem repassar l'evolució del dispositiu assistencial al llarg de la història selvatana. Seguidament, doncs, fem una revisió dels fragments més rellevants del llibre, *Annals inèdits de la vila de la Selva del Camp de Tarragona*⁵, que expliciten les claus per entendre el desenvolupament i funcionament del sistema de protecció social d'àmbit català.

1. Per veure les funcions que podien arribar a desenvolupar els hospitals medievals, consulteu: Contreras, A. “Asistencia hospitalaria en Mallorca bajomedieval siglos XIII-XV”. *Medicina Balear* 2008; 23(2): 14

2. Etimològicament, la paraula hospital deriva del mot llatí “*hospes*” [hoste], relatiu al concepte “*d'hospitalis*” [hospitalitat]. En el llatí clàssic, es solia utilitzar la fórmula adjectivada “*hospitalis*” o “*hospitale*”, en expressions com per exemple “*hospitale cubiculum*” o “*hospitale domus*”. Vegeu: Belknap, I; Steinle, JG. (1963) *The Community and Its Hospitals*. New York: Syracuse University Press; p.3-4

3. Per aprofundir en aquest aspecte, vegeu: Henderson, J. *Healing the body and saving the soul: hospitals in Renaissance Florence. Renaissance Studies*. *Journal of the Society for Renaissance Studies* 2001; 15(2): 188-216.

4. “*En tanto que la vida misma estaba orientada hacia la muerte y el sufrimiento, la intención cristiana en no poca medida halló su cauce en actos de compasión y caridad, los cuales asumieron su forma institucional adecuada en la ciudad. En ninguna cultura urbana anterior hubo algo comparable a ese gran esfuerzo institucional que se hizo en el ámbito medieval a favor de los enfermos, los ancianos y los sufrientes*”. Mumford, L. (1966) *La ciudad en la historia*. Buenos Aires: Infinito; p. 308-309.

5. Pié i Faidella, J. (1984). *Annals inèdits de la vila de la Selva del Camp de Tarragona*. Tarragona: Diputació de Tarragona.

De la casa de malalts a l'hospital vell o dels pobres

Segons Pié, trobem les primeres referències de l'existència d'una casa per a malalts durant tota l'edat mitjana i en diversos documents, tals com testaments o actes de compravenda d'immobles. Per exemple, en un testament de l'any 1293: “Bernarda, muller de Joan Moliner, va deixar a la domus infirmorum, 6 diners”.⁶ Aquesta casa, segons les confrontacions que va fer Pié, estava situada a la portalada de l'hort del convent de Sant Agustí, pam amunt pam avall, ja que confrontava amb *lo* torrent de ca Sans, en aquell moment anomenat “torrent dels malalts”.

Tanmateix, l'any 1298, la vila de la Selva va fundar un hospital enfront i a prop de la casa de malalts esmentada a fi i efecte de poder assistir els pobres malalts i peregrins de manera més acurada: “aquest hospital va ser edificat al lloc on ara és la Església de San Agustí, segons es dedueix de les confrontacions que porta l'escriptura de fundació”.⁷ Trobem documents que testimonien l'existència d'aquest hospital, tals com un testimoni, de 1310, on: “Bernat Riudoms llegà una sort de vinya i oliveres, per a que cremés sempre de nit una llàntia al dit hospital, a honor de Déu i al servei dels malalts”, i també en varis testaments de 1311 on consta que es feren deixes pels pobres de la casa de malalts i, també, a l'hospital: “dimitto pauperibus verecundantibus domus infirmorum, hospitali cuiquamque 2 denarios”.⁸

De totes maneres, al 1323, la casa de malalts havia quedat obsoleta en la seva funcionalitat i capacitat d'acollida de malalts, fet pel qual els procuradors de l'hospital, i de consentiment amb els Jurats que regien la vila, van vendre a Berenguer de Montserrat, a perpetuïtat, un pati de cases que: “els malalts de la Selva tenien, en altre temps, a l'horta de la mateixa, per fer allí un hort”.⁹ I, per tal de satisfer els honoraris de la compra, l'esmentat vilatà havia de donar cada any 8 sous i 6 diners per l'hospital, i per pagar l'entrada corresponent al contracte de compravenda, 20 sous.

Tampoc devia ser molt funcional l'hospital vell situat al costat de la mateixa casa de malalts ja que el 1330 o 31, sempre segons les indagacions

6. Pié i Faidella, J. (1984). *Annals innèdits ...*, *Op. cit.*, p. 249.

7. Pié i Faidella, J. (1984). *Annals innèdits ...*, *Op. cit.*, p. 250.

8. Pié i Faidella, J. (1984). *Annals innèdits ...*, *Op. cit.*, p. 252.

9. Ídem.

de Mn. Pié: “ja s’estava edificant un nou hospital al carrer dels Ollers, més amunt i dins dels murs del poble, juntament amb l’església de St. Jaume i Sta. Llúcia, quals edificis servirien fins l’any 1846 o 47”.¹⁰ Quan va ésser construït l’hospital nou, s’inutilitzà el vell, tal i com es va fer, amb anterioritat, amb la casa dels malalts.

L’hospital de la Selva i l’església dedicada a Sant Jaume i a Santa Llúcia

Així, doncs, l’hospital de la Selva es va construir, en primer un primer moment, fora de les muralles de la vila; però, finalment, s’instal·là dins del nucli habitat; concretament, al carrer que en l’actualitat se’n diu de l’Hospital, i just al costat s’hi edificà una església dedicada a Sant Jaume i Santa Llúcia. Mn. Pié ho relata d’aquesta manera:

Aquests edificis es començaren a edificar el 1330, any avant any endarrerre, per què el document més antic que en parla és un testament de l’any 1331 en que es deixen 2 sous a l’obra de la capella de St. Jaume i casi en tots els testaments d’aquells dos o tres anys següents consten deixes per l’obra de Sant Jaume i del mateix hospital. Doncs, l’any 1328 encara servia l’hospital que hi havia fora de la vila, segons ho demostren certs documents (pg. 579).

El 1334 s’acabava l’església, tota vegada que Pere Tortosa disposà de 100 sous perquè es realitzessin les imatges de Sant Jaume i Santa Llúcia i es comprés una capa o casulla per celebrar-hi missa en honor dels esmentats sants. Cal dir que aquest edifici mantingué la seva funcionalitat fins que, el 2 de novembre de 1825, l’ajuntament de la Selva feu un pacte amb les Germanes Paüles, Sor Mercè Sala i Sor Margarida Vaguer, per cuidar de l’hospital i l’església de Santa Llúcia i per ensenyar les noies de la vila. Els donaven per això 150 lliures anuals i s’hi mantingueren fins l’any 1846 o 47, en què es traslladaren al convent de Sant Rafel i, tal com relata Mn. Pié, “allí han continuat fins al present, on hi tenen constituït un col·legi de noies pensionistes pels forasters i escola d’ensenyança per a les noies de la vila, servint també al mateix temps d’Hospital, si es presenta algun malalt

10. Pié i Faidella, J. (1984). *Annals innèdits ...*, *Op. cit.*, p. 253.

pobre”.¹¹ Certament, les anotacions de Mossèn Pié ja són obsoletes atès que, actualment, el convent de Sant Rafel alberga un col·legi no només de noies sinó, també, de nois.

L'Hospital del morbo

Les problemàtiques històriques són factors que s'han de tenir presents a l'hora d'analitzar els processos de creació d'hospitals. Segurament, la lepra¹² és l'exemple més clar de problemàtica històrica que, durant un període inicial, va tenir més incidència en la fundació d'hospitals o, millor dit, en la creació d'asil¹³ amb la finalitat d'aïllar els individus afectats i ser lloc on poder anar a morir. En aquest punt, també, s'ha de ressenyar la pesta bubònica¹⁴, més coneguda com la Pesta Negra o la mort negra¹⁵, com una altra malaltia que va modificar, tal i com veurem a través del cas de la Selva del Camp, la xarxa hospitalària existent.

Els episodis de pesta¹⁶ dels segles XVI i XVII que causaren tants estralls arreu d'Europa, també van ocasionar moltes morts a la Selva¹⁷. Mn. Pié

11. Pié i Faidella, J. (1984). *Annals innèdits ...*, *Op. cit.*, p. 602.

12. Lázaro, M. *La lepra en el camino francés a su paso por la Rioja*. En: IV Semana de Estudios Medievales; 1993 agosto 2-6; Nájera: Instituto de Estudios Riojanos; 1994. p. 323-340.

13. Per veure un exemple, consulteu: Castan, G. “San Nicolás del Real Camino un Hospital de Leprosos Castellano-Leonés en la Edad Media (siglos XII-XV)”. Publicaciones de la Institución Tello Téllez de Meneses 1984; 51: 110

14. Per aprofundir en les repercussions socials i econòmiques d'aquesta epidèmia arreu del territori espanyol, vegeu: Vaca, A. “La Peste Negra en Castilla. Aportación al estudio de algunas de sus consecuencias económicas y sociales”. *Studia histórica. Historia Medieval* 1984; 2: 89-107. També, AAVV. “La peste negra en 1348 y sus consecuencias en la Corona de Aragón”. En: *La Corona de Aragón en el siglo XIV*. VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón; 1967; Valencia, España. vol. 1. p. 9-132

15. Per veure exemples locals, consulteu: Cuadrada, C. (2012) *El llibre de la pesta*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor. Vegeu, també: Piñol, D. (1998) *A les portes de la mort. Religiositat i ritual funerari al Reus del segle XIV*. Reus: Edicions Centre de Lectura Reus.

16. Per saber més sobre la construcció cultural d'aquesta epidèmia, vegeu: Arrizabalaga, J. “La Peste Negra de 1348: los orígenes de la construcción como enfermedad de una calamidad social”. *Dynamis* 1991; 11: 73-118. Els episodis de pesta ocorreguts durant el segle XIV foren, també, especialment alarmants. La majoria d'historiadors situen la seva cronologia de la manera següent: 1333 “primer mal any”; 1348 Pesta Negra; 1362/63 “mortalat dels infants”, i novament aparegueren brots pestilents el 1371 i 1378. A tots aquests episodis cal afegir-hi els períodes de males collites i la crisi econòmica que globalment s'iniciaria entre 1381 i 1383, desencadenant tot el conjunt de “progrms de 1391”, en primera instància, i el conflicte de Remença posteriorment.

17. Malgrat centrar-nos en aquest article en els segles XVI i XVII, d'episodis de pesta se'n documenten, com a mínim, des de meitats del segle XIV. Un d'aquests primers episodis, ocorreguts a Tarragona,

explica que hi ha arxius que parlen d'aquella època com: “el temps de les mortaldats”.¹⁸ Durant aquesta franja de temps, tenim notícies exhaustives de tres episodis concrets de crisi sanitària a la Selva del Camp, en particular de l'episodi iniciat la tardor de 1519, gràcies a un article que porta per títol: “*Nota sobre una epidèmia de pesta a la Selva del Camp (1519-1521)*”¹⁹, i dels episodis de l'hivern de 1557 i el gener de 1651 relatats per Mn. Pié en els seus *Annals*. Tres idees centrals constitueixen la base de l'actuació preventiva dels governants davant d'una epidèmia: l'aïllament dels elements considerats perillosos, la necessitat d'un exercici específicament sanitari i el requeriment de la protecció divina.

Els tres aspectes es troben continguts en els següents texts, de 6 i 29 d'octubre de 1519, respectivament, del llibre de Consells de la Comuna del Camp²⁰ quan s'escriu:

Ja crech no ignoran los sentiments que tenim en la present vila de alguns ques moren e molt cuytats hi estavem en dupte que aquestes malalties no sien contagioses e sobre aço havem volgut aver lo parer de mestre Benet Celes, metge, e de mestre Rubert, chirurgia, los quals madurament han negociat de aquesta cosa. Abans que se determenen si aquestes malalties son contagioses e axi nosaltres dies passats ja ferem dir les misses de Sanct Sebestià e nostre senyor Deu nos ajuda que principalment devem recórrer a nostre Senyor Deu”. (...) “Fonch determinat en dit Consel responent a la proposició feta per dits jurats que per sublevar tant de perill que la casa de Jaume Virgili, la de Francesc Quastelar, la de Joan Andreu major e Joan Andreu menor, la Joan Vilafrancha i Joan Masdeu, que aquestes cases si bonament sen volen anar que sen vagen fora la vila e si no sen volen anar que les cases sien tanquades en bona clau e que un home tingua la

es pot consultar a: Rius, J. “Un informe entorn la pesta a la ciutat de Tarragona l'any 1387”. *Gimbernat* 1992; 17: 315-318.

18. Pié i Faidella, J. (1984). *Annals innèdits ...*, *Op. cit.*, p. 324.

19. Vegeu: Camps Clemente, M; Camps Surroca, M; Aler, C. “Notes sobre una epidemia de pesta a la Selva del Camp (1519-21)”. *Gimbernat* 1990; 13: 21 – 24.

20. El poble de la Selva Camp, fou la capital de la institució anomenada Comuna del Camp de Tarragona. Aquesta institució té el seu origen, l'any 1305, quan l'arquebisbe Tello va pretendre que els pobles del Camp participessin a la reparació de les muralles de Tarragona amb una aportació corresponent a les tres cinquenes parts del seu cost, pretensió a la qual les citades viles s'hi oposaren. Aquesta mancomunitat de pobles, amb el nom de Comuna, obtingué al llarg del temps molts privilegis que li permeteren articular una millor defensa dels drets dels pobles que la formaren fins que va ser abolida l'any 1716 pel decret de Nova Planta.

clau de totes les cases e que tingua carech de donar-los lo recapte que sera mester e que el no es pugua entrar en dites cases sino que de fora la casa quels done lo recapte que auran a mester e quant a la casa den Sadorni que sia tanquada en ferredura e que ningu no pugua entrar e que els que els hisquen ho fassin fora vila.²¹

Sembla ser que aquest primer episodi de pesta durà fins el 1521, any en què encara es documenta l'aparició d'algun malalt amb l'esmentada simptomatologia a la vila. Mn. Pié, també recull un segon episodi d'aquesta epidèmia, concretament, en data 21 de novembre de 1557, quan el Consell proposà: "tots sabem com a Barcelona, es diu, es comencen a morir de pesta. Fou ordenat que els portals no deixin entrar a ningú que vingui de Barcelona sense llicència dels Jurats i no deixin entrar cap cristià nou de la ribera ni d'altres parts, ni cap gascó²², ni altres vagabunds, ni persones que no siguin conegudes".²³

Però no serà fins al gener de l'any següent quan, donada la gran quantitat de pobres malalts que arribaven a l'hospital en busca d'assistència, el Consell de forma interina, i per precaució, decideix establir un hospital del morbo situat "al forn del pubill Bernat Cogul, a la Pedrera", per tant, ubicat fora dels murs de la vila. Pié demostra que aquest hospital va ser molt més que un simple establiment provisional, ja que al 1577 encara es pot observar com, en el llibre de comptes del clavari de l'hospital, la vila pagava 1 lliura i 6 sous d'arrendament per l'edifici.

No es van acabar aquí les fuetades que la malaltia propinà a la vila. Mn. Pié descriu com el 15 de gener de 1649, tornaren a tenir notícia que en algunes parts moria molta gent i es determinà posar guardes al Portal Nou; segons explica Pié, el que correspon al «portal de Matas a on hi ha la casa del Sr. D. Ramón Serra». ²⁴ Però el 22 del mateix mes, es rebé la notícia que el mal contagiós estava fent estralls a Tortosa i a Tarragona i, a conseqüència d'aquestes informacions, el 2 d'abril del 1650, el Consell va determinar escollir dues cases, "la una de Mn. Jori per a purgar tots els qui vindrien de fora

21. Extret de: Arxiu Municipal de la Selva del Camp. Llibre del Consell de la Comuna, 1508 – 1522.

22. Segons el diccionari Alcover – Moll, gascó és aquell nadiu o propi de Gascunya. És a dir, una regió situada al sud oest de França, que durant l'edat mitjana era un ducat i que conserva un dialecte provençal propi, el gascó.

23. Pié i Faidella, J. (1984). *Annals innèdits ...*, *Op. cit.*, p. 325.

24. Pié i Faidella, J. (1984). *Annals innèdits ...*, *Op. cit.*, p. 330.

vila, i l'altre, la cabanya per als pobres forasters".²⁵ A més, com que el poble tenia tots els portals tancats menys el Portal Nou on s'hi feia guàrdia, el Consell determinà, a instància del Pare Prior de Sant Agustí, que també se'n realitzés al Portal d'Avall, a fi d'evitar els inconvenients de romandre tancat.

Tanta va arribar a ser la por dels selvatans envers la malaltia que, el 22 d'octubre del mateix any, no van voler deixar entrar al poble el Sr. Rector de l'Albiol fins que abans no hagués purgat la quarantena. Finalment, al següent dia es determinà que tots els qui estaven a les masies del terme entressin a viure a la vila. Així, el 23 d'octubre, es formà la junta del morbo i, a la vegada, es prohibí el comerç amb els veïns d'Alcover i l'Albiol pobles on, segons el Dr. Falconer, ja hi havia declarat el mal.

Malgrat l'aplicació de totes aquestes mesures amb un marcat caràcter preventiu, la Selva no es va poder escapar de la pesta o morbo. Se sap que, el 26 de gener de 1651, els metges que havien vingut de Valls i de Reus van declarar que el mal contagiós ja era present a la vila i, per aquest motiu, van recomanar la separació dels vilatans sans dels que, en aquell moment, ja estaven ferits de pesta.

Mn. Pié descriu com el Consell determinà que: "els que estaven ferits anessin a l'hospital a on els cuidaria la vila; i els que tinguessin possibilitat de purgar a llurs cases que purguessin, tancant-los a ses cases, gastant de ses hisendes, i els que no tindran, que la vila gastés de la hisenda de la vila".²⁶ A més, es va prohibir anar a moldre a Vilallonga i comerciar amb les altres viles. Aquest decret del Consell, lògicament, provocà la necessitat d'obtenir recursos econòmics per tal de proveir de diners les arques públiques de la vila i, d'aquesta manera, poder fer front a les despeses que ocasionava la malaltia.

Així, doncs, per tal de poder assistir les necessitats i socórrer els malalts pobres de l'hospital, Mn Pié explica que "durant lo més fort de la pesta, el dia de l'Ascensió, 18 de maig de 1651, havien convocat i congregat el Consell general de tot el poble al pati o plaça del portal d'avall, davant el monestir de St. Agustí, a fi d'imposar un divuitè sobre els grans, avellanes, vi i oli que es collirien en el terme de la Selva i del que collirien en termes

25. Ídem.

26. Pié i Faidella, J. (1984). *Annals innèdits ...*, Op. cit., p. 331.

estrany els de la mateixa”.²⁷ Un any i cinc dies després, el 23 de maig de 1652, l’epidèmia encara persistia a la Selva fet que no feia més que agreujar la situació, ja de per sí agònica, del poble. Les paraules del Consell no deixen lloc al dubte: “ja veuen com la vila està en extrema necessitat per culpa d’haver-se mantingut el contagi i veure’s impossibilitada de diners, i s’ha de pagar al barber i oficials que han de governar als malalts”.²⁸ Per sort, segons es deriva de l’absència de notícies relacionades amb l’epidèmia en el llibre d’actes del Consell, el contagi no deuria passar d’aquell any.

Conclusions

La comunitat de la Selva, des dels seus inicis, prengué consciència de la pobresa i de la misèria i, a través de la construcció i gestió d’establiments com la casa de malalts o l’hospital, assumí el dèficit assistencial i econòmic de certs vilatans en moments de crisi sanitària. Per tant, aquests establiments assistencials acomplirem la funció de donar protecció social als vilatans i assegurar la satisfacció de les seves necessitats *més bàsiques en cas de malaltia*.

Això generà un sentiment de responsabilitat col·lectiva en el manteniment d’aquesta tipologia d’institucions, fet que es constata en els testaments de selvatans que llegaven part dels seus béns per al bon funcionament d’aquests, ja que l’hospital es convertí en un instrument clau per assegurar la pau social i, al mateix temps, donar sensació de bon govern.

La pesta i les epidèmies del segle xiv i xv sobrepassaran la xarxa assistencial existent a tota Europa. El poble de la Selva no en fou una excepció. Aquest fet comportà *l’adopció de mesures extraordinàries*, com la creació d’un establiment extramurs exclusiu per tal de tractar i pal·liar els casos de morbo. Tanmateix, també posà *al límit l’assumpció col·lectiva d’ajuda al pobre i necessitat*, atès que la por al contagi i el cost econòmic que suposava mantenir l’estructura hospitalària existent van ser factors que, a poc a poc, anaren erosionant la cohesió social.

27. Pié i Faidella, J. (1984). *Annals innèdits ...*, Op. cit., p. 338.

28. Ídem.

Bibliografia

- AAVV. (1967) “La peste negra en 1348 y sus consecuencias en la Corona de Aragón”. En: *La Corona de Aragón en el siglo XIV*. VIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón; Valencia, España. vol. 1:9-132.
- ARRIZABALAGA, J. (1991) “La Peste Negra de 1348: los orígenes de la construcción como enfermedad de una calamidad social”. *Dynamis*, 11:73-118.
- BELKNAP, I; STEINLE, JG. (1963) *The Community and Its Hospitals*. New York: Syracuse University Press; p.3-4.
- CAMPS CLEMENTE, M; CAMPS SURROCA, M; Aler, C. (1990) “Notes sobre una epidemia de pesta a la Selva del Camp (1519-21)”. *Gimbernat*, 13: 21-24.
- CASTAN, G. (1984) “San Nicolás del Real Camino un Hospital de Leprosos Castellano-Leonés en la Edad Media (siglos XII-XV)”. *Publicaciones de la Institución Tello Téllez de Meneses*, 51: 110.
- CONTRERAS, A. (2008) “Asistencia hospitalaria en Mallorca bajomedieval siglos XIII-XV”. *Medicina Balear*, 23(2): 14.
- CUADRADA, C. (2012) *El llibre de la pesta*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor.
- HENDERSON, J. (2001) “Healing the body and saving the soul: hospitals in Renaissance Florence. Renaissance Studies”. *Journal of the Society for Renaissance Studies*, 15(2): 188-216.
- LÁZARO, M. (1994) *La lepra en el camino francés a su paso por la Rioja*. En: IV Semana de Estudios Medievales; 1993 agosto 2-6; Nájera: Instituto de Estudios Riojanos. 323-340.
- MUMFORD, L. (1966) *La ciudad en la historia*. Buenos Aires: Infinito. 308-309.
- PIÉ I FAIDELLA, J. (1984). *Annals innèdits de la vila de la Selva del Camp de Tarragona*. Tarragona: Diputació de Tarragona.
- PIÑOL, D. (1998) *A les portes de la mort. Religiositat i ritual funerari al Reus del segle XIV*. Reus: Edicions Centre de Lectura Reus.
- RIUS, J. (1992) “Un informe entorn la pesta a la ciutat de Tarragona l’any 1387”. *Gimbernat*, 17: 315-318.
- VACA, A. (1984) “La Peste Negra en Castilla. Aportación al estudio de algunas de sus consecuencias económicas y sociales”. *Studia histórica. Historia Medieval*. 2: 89-107.